

‘अप्रिय’ उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन

सीताराम दाहाल

उप प्राध्यापक, चैतन्य बहुमुखी क्याम्पस

बनेपा, काभ्रे

अध्ययनको सार

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा लिखित ‘अप्रिय’ उपन्यासको कथानक, चरित्र, भाषिक चयन, भाषिक विचलन तथा समानान्तरतासम्बन्धी जानकारी शैली वैज्ञानिक आधारमा विश्लेषण गर्नु रहेको छ। त्यसमा पनि पाश्चात्य जगत्मा प्रचलित शैली वैज्ञानिक अध्ययन नवीन तथा गहनतम् समीक्षात्मक पद्धतिका आधारमा ‘अप्रिय’ उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ। उपन्यासमा नेपाली आधुनिक यान्त्रिकताले थिचिएको निम्न-मध्यम वर्गीय, निम्न बेतनधारी कर्मचारीको यथार्थ व्यक्तिवृत्त चित्रण गरिएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा निम्न-मध्यम वर्गीय सामान्य कर्मचारीको पारिवारिक एकाइ कसरी टुट्दैछ, व्यक्ति कसरी एक्लो र असहाय हुँदैछ, जीवनका आदर्श स्थिति के हुन्, समाज कसरी जीवनलाई निकृष्ट बनाउने गरी बदलिएको छ, समय कसरी मानवमूल्य निश्चेष्ट छ भन्ने विषयवस्तु विवेच्य छ। मानवमूल्य र अस्तित्वको खोजीमा जीवनलाई दासत्वबाट मुक्ति पाउन गरिएको प्रयासलाई महत्व दिइएको छ। यस उपन्यासको कथानक, चरित्र, भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरताको वस्तुपरक, वर्णनात्मक तथा समीक्षात्मक अध्ययन र विश्लेषणले मार्मिक तथा गतिशील कथानक, जीवन्त चरित्र, सार्थक भाषिक छनोट र उपयुक्त शैलीले उपन्यासलाई जीवन्त, सार्थक र प्रभावकारी बनाएको पुष्ट्याई गरिएको छ। यस अध्ययनबाट उपन्यासकार गौतमको लेखनका वैशिष्ट्यलाई चिनाएको, कृतिमा स्वैरकल्पना, व्यङ्ग्य र कारुणिकताको प्रस्तुति गराएको, अर्थगत विस्तार र गहनतालाई प्रस्तुत गरेको र शैली शिल्पता उत्कृष्ट रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ।

मूल शब्दहरू : अप्रिय, कथानक, चरित्र चयन, विचलन, निकृष्ट, निश्चेष्ट

विषयपरिचय

भाषा र साहित्य परिपूरक वस्तु हुन्। साहित्यिक कृतिको वस्तुगत अध्ययन विश्लेषणका निम्ति शैली वैज्ञानिक अध्ययन महत्त्वपूर्ण हुन्छ। आज आएर शैली विज्ञानको प्रायोगिक शाखाका रूपमा मात्र होइन एउटा स्वतन्त्र विधाको रूपमा समेत स्थापित बनेको देखिन्छ। हिजोआज यो भाषा विज्ञान र

साहित्यशास्त्रको सङ्गम स्थल र भाषा मनोवैज्ञानिक अध्ययन भाषा विज्ञानको एउटा शाखा हो भने यसको मुख्य प्रयोग क्षेत्र साहित्य मानिएको छ ।

कविता, काव्य, कथा, उपन्यास, नाटक आदि साहित्यका कृतिहरूको अध्ययनबाट एकातिर व्यक्तिसमा निहित सर्जक प्रतिभा फस्टाउने मौका प्राप्त हुन्छ भने अर्कोतिर आफूमा निहित द्रष्टा व्यक्तित्वलाई पनि प्रष्फुटन गराउने अवसर प्राप्त हुन्छ (अधिकारी, २०५३, पृ. १७३) ।

‘अप्रिय’ उपन्यासको कथानक चरित्र, चयन, विचलन, समानान्तरताको अध्ययनले यस उपन्यासका साथसाथै अन्य औपन्यासिक कृतिहरूको वस्तुपरक, वर्णनात्मक तथा समीक्षात्मक अध्ययन अध्यापन र विश्लेषणमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ । शैली विज्ञान समालोचना प्रणाली आज लोकप्रिय समालोचना प्रणालीको रूपमा विकसित भएकाले ‘अप्रिय’ उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन गर्दा समालोचकीय क्षमताका सहयोग पुग्ने, उपन्यास शिक्षणमा एक रूपता ल्याउन सकिने र यस उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन आजसम्म नभएकाले सविस्तार अध्ययन गरी तथ्यपूर्ण वैशिष्ट्य वा आदर्शको पहिचान गर्नले कृति लेखक, अन्य साहित्य सर्जक, पाठक तथा अध्ययन अनुसन्धानकर्ताहरूका निमित्त समेत उपयोगी हुने भन्ने यस अध्ययनको औचित्य देखिन्छ । साथै यस अध्ययनमा कथानक, चरित्र, चयन, विचलन र समानान्तरताका आधारमा उपन्यास के कस्तो छ ? भनी उपन्यासको विश्लेषण गर्नाले अध्ययनप्रतिको जिज्ञासा मेटाउन र समालोचकीय क्षमतामा विकासमा यस विषय अनुसन्धानका लागि उपयुक्त रहेको देखिन्छ । शैली विज्ञानले साहित्यका कृतिको अध्ययन गर्नु नवीन प्रक्रिया र शैलीमा पर्दछ । यस पद्धतिमार्फत कुनै पनि कृतिको कथानक, चरित्र, भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरताको स्थिति पत्ता लगाउन सकिन्छ । आधुनिक नेपाली उपन्यासको क्षेत्रमा नौलो प्रस्तुति दिने उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको एक्काईसौं कृति ‘अप्रिय’ उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन गरिएको छ । यसर्थ, यस लेखमा विवेच्य उपन्यासमा प्रस्तुत विषयका कथानक, चरित्र, भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरताको मात्र विश्लेषण गरी सामान्यीकृत निष्कर्ष दिइएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा शैली वैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको ‘अप्रिय’ उपन्यासको अध्ययन गर्ने क्रममा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । आवश्यक सबै सामग्री पुस्तकालयबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनको प्राथमिक सामग्री अप्रिय उपन्यास हो भने शैली वैज्ञानिक सैद्धान्तिक मान्यता प्रस्तुत गर्ने कृतिहरू र ध्रुवचन्द्र गौतमको अप्रिय उपन्यासको व्याख्या, विवेचना गरिएका समालोचनात्मक कृतिहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । अध्ययनमा मूलतः

विवेच्य कृतिमा साहित्यिक विषयका कथानक, चरित्र, भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरताको प्रयोग भएका उद्धरणलाई तथ्यका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरी प्राप्त सामग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययन भएका कारण प्रस्तुत अध्ययनमा गुणात्मक प्रकृतिको बनेको छ । यस अध्ययन शैली विज्ञान पद्धतिअनुरूप भएकाले भाषिक एवम् संरचनात्मक शैली विज्ञानको विश्लेषण पद्धतिमा आधारित भई सङ्कलित सामग्री वा तथ्यहरूलाई शैली वैज्ञानिक पद्धतिका आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । विभिन्न साहित्यिक कृति, लेखरचनाका सन्दर्भ सामग्रीलाई पनि विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । कुनै कार्यको सुरुवात वा खोज अनुसन्धान गर्न खोज्दा त्यस कार्यलाई सहयोग पुऱ्याउने त्यसभन्दा अघि भए गरेका विविध कार्यको अध्ययन मूल्याङ्कन र विश्लेषण अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

शैली विज्ञानको सैद्धान्तिक तथा प्रविधिगत ढाँचाका आधारमा कुनै पनि साहित्यिक कृतिको व्यवस्थित क्रमिक र वस्तुनिष्ठ अध्ययन गर्न सकिन्छ । विश्लेषकले शैली विज्ञानको सैद्धान्तिक पक्ष, वैज्ञानिक आधारहरू, सम्बन्धित कृति, भाषा विज्ञानको प्रकृति र सम्बन्धित भाषाका व्याकरणबारेमा जानकारी प्राप्त गरेको हुनुपर्छ । साहित्यिक सिर्जना गद्य र पद्य दुई माध्यमबाट तयार गरिएको हुन्छ । गद्य साहित्यको विश्लेषणको लागि कथानक, चरित्र वातावरण, भाषा, संवाद, उद्देश्य आदिलाई महत्त्व दिनुपर्छ भन्ने पद्य साहित्यको विश्लेषणका लागि लयगत संरचना, भावगत स्वरूप, ढाँचागत विश्लेषण, बिम्ब, प्रतीक आदिलाई महत्त्व दिनुपर्छ ।

शैली विज्ञानले साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषणका निम्ति निम्न लिखित प्रक्रियाको सहयोग लिइन्छ । कुनै पनि कृतिको शैली वैज्ञानिक अध्ययन गर्नुपूर्व सर्वप्रथम निम्न लिखित कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्छ: विश्लेष्य कृतिको प्रकृति कस्तो छ ? विश्लेषकको आफ्नो ज्ञान के कति छ ? उसको शक्ति र सीमा के हो ? भन्ने मान्यता रहेको छ (शर्मा, २०५९:६) ।

साहित्यिक संरचना: प्रत्येक साहित्यिक कृतिको आफ्नो संरचना हुन्छ । संरचना भन्नाले कुनै पनि वस्तुको अङ्ग प्रत्यङ्ग घटक उपघटक आदिको संयोजनलाई बुझिन्छ । संरचनालाई बृहत घटक पनि भनिन्छ । संरचना अमूर्त हुन्छ । साहित्यिक संरचनामा घटकहरूको निम्नानुसारका क्रम श्रेणी वा तह पाइन्छ ।

बनोट: साहित्यिक संरचनामा भएका स-साना घटकहरूको समष्टि रूप बनोट हो । कृतिको बाह्य आधार तथा कृतिमा समावेश हुने अङ्ग, दृश्य, संवाद, भाग, परिच्छेद, सर्ग, पङ्क्ति, अनुच्छेद आदि लघुघटकहरूको सिङ्गो रूप नै बनोट हो । शैली विज्ञानले यिनै लघुघटकहरूको अध्ययन गरेर साहित्यिक कृतिको मूर्त रूप पहिल्याउँछ ।

बुनोट: बनोटमा पाइने लघुघटकहरूको कार्य वा बनोटका घटकहरूबिचको आपसी आन्तरिक सम्बन्धलाई बुनोट भनिन्छ । साहित्यिक कृतिमा यी दुवै घटकहरू पाइन्छन् । शैली विश्लेषणका क्रममा साहित्यिक संरचनाको विश्लेषण हुनु आवश्यक छ ।

भाषा संरचना: भाषाको व्यवस्थाहरूलाई नै भाषा संरचना भनिन्छ । ध्वनि व्यवस्था, वर्ण व्यवस्था, शब्द व्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था जस्ता कुराहरू भाषा संरचनामा पर्दछन् । शैली विश्लेषणका क्रममा साहित्यिक कृतिमा प्रयोग भएका यी व्यवस्थाहरूको पनि विश्लेषण गरिन्छ ।

ध्वनि व्यवस्था: ध्वनि व्यवस्था भाषाको न्यूनतम एकाइ हो । यस व्यवस्था अन्तर्गत भाषाका खण्डीय र खण्डेतर ध्वनिको व्यवस्था हुन्छ । खण्डीय ध्वनिमा भाषाका स्वर र व्यञ्जन ध्वनि पर्दछन् भने खण्डेतर ध्वनिमा अनुनासिकता, लय, आघात, तान आदि पर्दछन् ।

शब्द व्यवस्था: शब्द व्यवस्था व्याकरणिक व्यवस्थाभन्दा तल्लो भाषिक तह हो । यसमा रूप प्रक्रिया र अर्थ विज्ञान पर्दछन् । शब्दले भाषा संरचनाको अर्थसँग सोभो सम्बन्ध राख्छ ।

व्याकरण व्यवस्था: व्याकरण भाषा प्रयोगको व्यवस्थित र नियमबद्ध अवस्था हो । यस अन्तर्गत रूप प्रक्रिया र वाक्य विज्ञान पर्दछन् । शैली विश्लेषण गर्न भाषाको स्वरूपका साथै वाक्यगत संरचनाको पनि विश्लेषण गरिन्छ ।

शैली: भाषिक संरचना र साहित्यिक संरचना बिचमा एक प्रकारको सम्बन्ध स्थापित हुन्छ, त्यसैलाई शैली भनिन्छ । शैलीले एकातिर भाषिक सामग्रीलाई सूक्ष्म रूपमा केलाउँदछ भने अर्कोतिर कृतिगत सम्बन्धलाई पनि पहिल्याउने गर्दछ । भनाइको अर्थ के हो भने शैलीको सम्बन्ध भाषारूपी कच्चा पदार्थ र कृतिरूपी तयार वस्तु दुवैसँग हुन्छ । शैली विज्ञानले निम्न पक्षलाई विश्लेषणको आधार बनाएको पाइन्छ: १) चयन, २) अग्रभूमि निर्माण ३) विविधता ।

चयन: भाषिक एकाइको सुविचारित छनोटलाई चयन भनिन्छ । कुनै पनि भाषिक एकाइलाई अभिव्यक्त गर्ने विभिन्न विकल्पहरू हुन्छन् । यी विकल्पहरू मध्ये कृतिकारले उपयुक्त कुनै शब्द वा विकल्पको छनोट गर्छ । यही छनोट गरिने कार्य चयन हो । कृतिगत शैलीको पहिचान गरी त्यसकै आधारमा कृतिको अध्ययन मूल्याङ्कन गर्न चयनले सहयोग पुऱ्याउँछ । शब्दगत, काव्यगत, व्याकरणिक, बिम्ब, प्रतीकगत,

स्रोतगत शब्दचयन, उखान टुक्काको चयन, पारिभाषिक शब्द चयन, निजी भाषाको चयन, पर्यायवाची शब्दको चयन, रूपान्तरनात्मक चयन, चिह्न प्रयोगगत चयन आदि यसका प्रकारहरू रहेको पाइन्छ ।

अग्रभूमि निर्माण: परम्परित अभिव्यक्तिलाई नवीनतम अभिव्यक्तिमा परिणत गर्ने युक्तिलाई अग्रभूमि निर्माण भनिन्छ । प्रचलित शैलीलाई रोचक बनाउन अग्रभूमिको प्रयोग गरिन्छ । यसको प्रयोगले शैलीमा नवीनता थप्छ र अरूको ध्यान आकर्षण गराउन एक किसिमको उत्सुकता पैदा गराउँछ । रचनाको कुनै अंशलाई विशिष्ट तुल्याउन सो अंशमा विशेष बल दिनु अग्रभूमिको निर्माण हो (शर्मा, २०५९:१०) । भाषिक अंश वा एकाइको बारम्बार प्रयोग हुन्छ । कृति यान्त्रिक र निरस बन्न पुग्छ । अभिव्यक्तिमा हुने यस्ता यान्त्रिकताहरूलाई हटाउनका लागि कृतिकारले विशिष्ट र नयाँ नयाँ भाषाको प्रयोग गर्दछ । त्यसलाई नै अग्रभूमि निर्माण भनिन्छ । सामान्य तथा यसका दुई प्रविधिहरू रहेका छन्: विचलन र समानान्तरता ।

विचलन: सामान्य नियम वा प्रचलित संरचनाको अतिक्रमणलाई विचलन भनिन्छ । मानकको अतिक्रमण वा उल्लङ्घनलाई विचलन भनिन्छ (शर्मा, २०५९:६) । सामान्य भाषिक व्यवहारमा हुने नियमको अतिक्रमण वा मानकेतर प्रयोगलाई विचलन भनिन्छ । विचलन अनियमितता हो । उद्देश्यपूर्ण, सार्थक र औचित्यपूर्ण विचलनले सिर्जनात्मक रचनाहरूलाई सुन्दर कलात्मक, गम्भीर तथा आलङ्कारिक बनाइ दिन्छ । सामान्तया कोशीय विचलन, व्याकरणिक विचलन, ध्वनिप्रतिक्रियात्मक विचलन, लेख्य प्रतिक्रियात्मक विचलन, अर्थतात्त्विक विचलन, भाषिक विचलन, प्रयुक्ति विचलन जस्ता माध्यमबाट उत्पन्न भएको पाइन्छ ।

समानान्तरता: भाषा प्रयोगमा देखिने नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ । वर्ण, छन्द, अलङ्कार, अक्षर, वाक्य, उपवाक्य आदि भाषिक एकाइमा समानान्तरताको उपस्थिति रहने गर्दछ । समानान्तरताले समान तत्त्वहरूको पुनरावृत्तिलाई जनाउँछ । भाषा प्रयोगमा नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ । समानान्तरता अतिरिक्त नियमितता हो (शर्मा, २०५९:६) । समानान्तरता बाह्य र आन्तरिक ।

बाह्य समानान्तरता: एक वा एकभन्दा बढी ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, वाक्य वा वाक्यांश को आवृत्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ ।

आन्तरिक समानान्तरता: भावार्थ वा वाच्यार्थको आवृत्ति वा अर्थ पक्षको आवृत्ति भएमा त्यसलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ ।

विविधता: विषय र प्रयोगकर्ताका अनुसार एउटा भाषाका विभिन्न भेदहरू देखा पर्दछन् र यिनै भेदहरूलाई विविधता भनिन्छ (शर्मा, २०५९:६) । कुनै कृतिमा विषय र प्रसङ्ग अनुसार फरक-फरक

भाषाको प्रयोग हुन गई नवीनता र भिन्नता उत्पन्न हुन्छ। यसर्थ विषयगत र व्यक्तिगत भिन्नताबाट देखापर्ने भाषिक भेद नै विविधता हो। कृतिमा निहीत परिवेश र प्रभाव क्षेत्रलाई दृष्टिगत गरी रचनाकारले प्रभावकारी र आकर्षक बनाउन विभिन्न उपकरणहरूको प्रयोग गर्दछ। साहित्यिक कृतिको विश्लेषणका क्रममा विविधताको प्रयोग गर्नु पर्दछ।

कथानकको विश्लेषण

आख्यान विधाको अति महत्त्वपूर्ण तत्त्व कथानक हो। आख्यानात्मक कृतिहरूमा कथानकको स्थान सर्वोच्च रहेको पाइन्छ। कथानकले विभिन्न घटनाहरूको शृङ्खला मिलाउनुका साथै तिनीहरूमा कार्यकारण सम्बन्ध स्थापना गराउँछ। लेखकले कथानक कै माध्यमबाट आफ्ना विचार, धारणा र अनुभूतिलाई कलात्मक रूपमा उद्देश्य पूरक ढङ्गले प्रस्तुत गरेको हुन्छ। कथानक रैखिक र वृत्ताकारीय ढाँचामा लेख्ने प्रचलन पाइन्छ। वृत्ताकारीय ढाँचामा संरचित कथानक यस पद्धतिमा विश्लेषण गर्न सकिँदैन तर रैखिक ढाँचामा संरचित कथानकलाई यस पद्धतिमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ। डा. गोविन्दराज भट्टराईका अनुसार “विश्वस्तरका अति प्रिय उपन्यासमा छ अप्रिय; अनेक अप्रियताले घेरिएको प्रिय जीवन छ यहाँ (भट्टराई २०६७)” भनी टिप्पणी गरिएको पाइन्छ।

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको स्वैर कल्पनामा आधारित ‘अप्रिय’ उपन्यास २०६७ सालमा प्रकाशित भएको हो। उक्त उपन्यासमा काठमाडौँ नगर सभ्यताअर्न्तगत एक निम्न-मध्यम वर्गीय न्यून बेतनधारी सामान्य कर्मचारीले बेहोर्नु परेको कथा व्यथामा आधारित कथानक। यस उपन्यासमा मुख्य पात्र केशवप्रसादको घरको यथार्थता/वास्तविकता पाइन्छ। केशवप्रसादले भेल्नुपरेको आर्थिक र सामाजिक परिस्थितिबाट उसको मनोविज्ञानमा आएको उतारचढाव तथा द्वन्द्व र प्रतिद्वन्द्वको प्रतिक्रियामा कथानक जीवित छ। केशवप्रसादको घर तथा अफिसको सेरोफेरोमा कथा केन्द्रित छ। बदलिँदो परिवेशमा आर्थिक अभावले थिचिएको एक कर्मचारीलाई उभ्याएर ऊ भित्रको उकुसमुकुस मनस्थितिको चित्रण यस उपन्यासमा पाइन्छ।

उपन्यासको वाह्य संरचना हेर्दा यसको आकार सानो र भिनो कथानक पाइन्छ। यस उपन्यासमा अध्याय खण्ड उपखण्ड केही दिइएको छैन। केवल ११६ पेजमा आवद्ध रहेको छ। उपन्यासमा आधारित मुख्य घटना र उपघटनाको क्रमिक रूपमा बगेको देखिन्छ। पात्र केशवप्रसादको केन्द्रीय जीवन वृत्तमा कथानक आधारित छ। आजको समयमा निम्न-मध्यम वर्गीय समाजमा देखापरेको टड्कारो आर्थिक समस्यामा कथानक अल्झिएको छ।

काठमाडौँ सहरको सेरोफेरोमा केन्द्रित परिवेशमा उपन्यास निर्माण भएको छ। केशवप्रसादको जीवनी, परिवार तथा अफिसको यथार्थ चित्रण उपन्यासमा पाइन्छ। केही काल्पनिक, केही वास्तविक, केही त्रासदीपूर्ण वातावरणमा कथानक अगाडि बढेको छ। मृत्यु, चेतना र चिन्तनबाट उपन्यास आरम्भ भएको छ। सवैतिरबाट थिचिएको सहरवासी आजको निम्न बेतनधारी नेपाली कर्मचारीको परिवारको जीउने कला र आँट पनि ध्वस्त भएको छ। ठूलाबडालाई हेर्दा देश कसरी बिग्रन्छ, सानाहरूको कसरी अस्तित्व मेटिँदै गइरहेको छ, यस्तो क्रूरताबाट बच्न बल गरिरहेको मानिस असमर्थ हुन्छ र हाँछ पनि। त्यस्तै हारबाट केशवप्रसादले जिउने आधार समाप्त पार्न आत्महत्या रोज्छ तर त्यसमा पनि असफल हुन्छ। त्यो उसको पहिलो असफलता हो।

उपन्यासमा केशवप्रसादको पारिवारिक यथार्थ जीवन कथानकमा जीवन्त पाइन्छ। केशवले परिवार, परिवेश, समय परिस्थिति अनुसार चलाउन नसकेकोमा खिन्न छ। केशव आत्महत्या गर्न तत्पर हुन्छ र असफल पनि हुन्छ। केशव लालची, हीन र अकर्मण्य चेतना भएको लाछी कर्मचारी तथा पत्नीको असफल लोग्ने, बाबुको आत्मकथ्य र छोराछोरीको रमिते पात्रका रूपमा देखिएको छ। उसको बाबुलाई दान आएको थोत्रो साइकल निरन्तर घिस्याउँदै जीवनको भारी बोक्न असफल खेलाडी पात्रमा त्यो भाव उत्पन्न भएको छ।

सानो तलबले ठूलो परिवारको खर्च चलाउन पन्ध्र दिन मात्र सफल हुन्छ र अभावले गर्दा घरमा अशान्ति मच्चिए पछि केशव निराश हुन्छ। पानी अड्डाका हाकिमहरूको सङ्गतमा रक्सी खाने गर्छ। दुई चार पैसा बचाएर घरमा मिठो मसिनो स्वाद चखाउँछ तर रक्सी खाने गर्नाले घर आउन ढिलो हुने, पैसा आफैँले सकेको भनेर आरोपित भई घरभङ्गडामा परिणत हुने गर्छ। कहिलेकाँही तास खेल्नु, रक्सी खानु, केशवप्रसादको चाला नै भइसकेको हुन्छ। अड्डाका हाकिमहरूलाई रक्सी, पार्टीको कार्यक्रम मिलाउनु पनि उसको दिनचर्या बन्छ। यहीं कार्यक्रम मिलाउँदा खान पनि पाइने दुईचार पैसा कमाउन पनि पाइने भएकोमा ऊ दड्ग छ। हाकिम, हाकिम्नी र हाकिमका छोरीहरूको सहयोगी हुन्छ उनीहरूको सहयोग र सद्भावबाट केही रकम जम्मा गर्छ। ऊ लाचारी छ। यसरी केशवको व्यक्तिगत जीवनसँग गाँसिएका उपकथाहरू उपन्यासमा पाइन्छ।

केशवप्रसादको घरमा आर्थिक लाभ पुऱ्याउने नाममा पाहुना अर्थात् लेखक राम उपाध्याय आएको छ। उसले केशवको परिवारलाई सहयोग पुऱ्याएको छ। वास्तविक र काल्पनिक कहानी बटुलेर उपन्यास लेखेको छ। उपन्यास लेख्दा केशवलाई काल्पनिक पात्र बनाएको छ। केशवको वास्तविकतालाई

कथावस्तु बनाएको र त्यस्तो कथावस्तुले केशवको चरित्रमाथि आघात पुगेको छ । उसले आफैं आफ्नो अस्तित्व थिचिएको अनुभव गर्छ । परिवारको सबै सदस्यलाई आफ्नो बनाएर लेखकले उसलाई एकल्याएको छ । ऊ एकलो हुन्छ । लेखकलाई पन्छाउन खोज्छ, केशवले लोभमा फसी भित्र्याएको लेखक पछि कालको रूपमा परिणत हुन्छ । लेखकलाई मार्ने वा आफू मर्नेमा अन्तरद्वन्द्वगत दौडाहा भएको छ । लेखकले उसमाथि निरङ्कुश शासन गरेको छ ।

ऊ निरीह छ, आखिर केशवलाई त्यही उपन्यासको पात्रले गरेको अपराधको आधारमा जेल जानु परेको छ । आक्रोस र आशङ्काको कारण समस्या निम्तिएको छ । गरिवी र आशाको विचमा भएको द्वन्द्वले सबै शीथिल छन् । यस्तै आक्रोशमा लेखकलाई सिध्याउने बहानामा काल्पनिकता वास्तविकतामा परिणत भएर कथा टुङ्गिएको छ । कथानक कै माध्यमबाट आफ्ना विचार, धारणा र अनुभूतिलाई कलात्मक रूपमा उद्देश्योन्मुख प्रस्तुति गरिएको छ ।

पात्र/ चरित्रको विश्लेषण

आधुनिक नेपाली उपन्यासकार डा. ध्रुवचन्द्र गौतमद्वारा लिखित 'अप्रिय' उपन्यासमा पात्रको उपयुक्त छनोट गरिएको छ । पात्रहरूको चयनले उपन्यासलाई सार्थक बनाएको छ । यस उपन्यासमा आधुनिक विश्वको निम्न-मध्यम वर्गीय समाजको चित्रणमा मुख्य पात्र, सहायक पात्र र गौणका साथै प्रतिछाया पात्रको समेत समुचित प्रयोग भएको पाइन्छ । 'अप्रिय' उपन्यासमा केशवप्रसाद, विनु, रामप्रसाद उपाध्याय, पानी अड्डाका हाकिम, हाकिम पत्नी, केशव छोराहरू र केशवका छोरीहरू आदि पात्रहरू मुख्य रूपमा रहेको पाइन्छ । यी पात्रहरूले आ-आफ्नो स्थानमा रही उपन्यासको उद्देश्य पूरा गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । उपन्यासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने पात्रहरूलाई विभिन्नताका आधारमा चयन गरी निम्नानुसार तालिकाबद्ध गरिएको छ । पोखरेलले 'अप्रिय कति प्रिय' शीर्षक लेखमा "ध्रुवचन्द्र गौतमका उपन्यासमा बाह्य जगतको न्यून र व्यक्तिको अन्तर्जगत केन्द्रित चित्रणको आधिक्य रहन्छ । त्यसले गर्दा उनको पात्र र घटनासित पाठकले कतै पनि तादाम्य स्थापित गर्ने अवसर पाउँदैन" भनी चित्रण गरेका छन् (पोखरेल, २०६७) ।

पात्रहरूको तालिका

क्र. स.	आधार	१		२			३		४		५		६		७	
		पुलिङ्ग	स्त्री लिङ्ग	प्रमुख	सहायक	गौण	अनुकूल	प्रतिकूल	गति हीन	गति शील	वर्गगत	व्यक्तिगत	मञ्चीय	नेपथ्य	वद्ध	मुत्त
१	केशव प्रसाद	+		+			+		+		+		+		+	
२	राम प्रसाद	+		+				+	+			+	+			+
३	अड्डाका हाकिम	+						+		+		+	+			+
४	केशवका छोरा	+			+			+		+		+	+			+
५	केशवकी पत्नी विनू		+	+				+		+		+	+			+
६	केशवको छोरी		+			+		+		+		+		+		+
७	अड्डाका हाकिम पत्नीहरू		+			+		+		+		+		+		+

पात्रहरूको तालिकाको विश्लेषण

केशवप्रसाद: सहरिया निम्न-मध्यम वर्गीय, निम्न बेतनधारी, खानेपानी सङ्कलन अड्डाका नायब सुब्बा यस उपन्यासका नायक प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । केशवप्रसादको केन्द्रीयतामा उपन्यासको कथानक र उद्देश्य पूरा भएको छ । पत्नी, छोराछोरी, पारिवारिक दायित्व, सामाजिक प्रतिष्ठा आर्थिक अभावले थिचिएका अप्रिय पात्र हुन् । व्यवहारमा उपहार लिने, चाकडी गर्ने, स्यालकुमारको प्रतीक नामधारी उनी स्थिर पात्र हुन् । उनलाई निम्न-मध्यम वर्गीय सहरिया परिवेशको नेतृत्व गरेकाले तथा समग्र पारिवारिक दायित्व पूरा गराउन प्रयत्नशील गरेको हुँदा वर्गीय पात्रको रूपमा चिनिन्छ । उनी औपन्यासिक मञ्चका नायक र उपन्यासबाट भिक्न नमिल्ने बद्ध पात्रका रूपमा देखिएका छन् ।

रामप्रसाद उपाध्याय: यस उपन्यासका रामप्रसाद उपाध्याय प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । उनी लेखक पनि हुन् । लेखकीय निरङ्कुशता पक्षपाती भएकाले केशवप्रसादका लागि प्रतिकूल खल पात्र सावित हुन्छन् भने अन्य परिवारका लागि उनी आदरणीय छन् । केशवको चरित्र र परिवारलाई किनेर उपन्यास लेखेको छ । उपन्यासमा केशवलाई किनेर काल्पनिक पात्र निर्माण गरी लेखकीय निरङ्कुशतालाई प्रस्ट्याएको छ । आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न भौतिक अपचलन गरेको हुँदा उनीलाई व्यक्तिगत पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ । उनी मञ्चीय र बद्ध पात्र पनि हुन् ।

विनू: यस उपन्यासको मुख्य पात्र केशवकी धर्मपत्नी नारी पात्र हुन् । उनको भूमिका प्रमुख पात्रको रूपमा देखिन्छ । उपन्यासको प्रकृतिको दृष्टिकोणले उनी प्रतिकूल पात्र हुन् । उनमा भौतिकवादी उच्च महत्त्वाकाङ्क्षा प्रबल छ । गरिवी र आर्थिक अभावले परिवार धान्न कठिन भएको परिवेशले उनमा

छटपटाहट छ । निम्न-मध्यम वर्गीय सहरिया परिवारमा नारीको आधुनिक चरित्र उनमा पाइन्छ । उनी मञ्चीय र बद्ध पात्र हुन् ।

अड्डाका हाकिमहरू: यस उपन्यासका प्रिय पात्र हुन् : हाकिम साहेब । केशवप्रसादले काम गर्ने खानेपानी सङ्कलन अड्डाका हाकिमहरू उपन्यासका सहायक पुरूष पात्र हुन् । समग्र कर्मचारी तन्त्र र ठूला हाकिम वर्गले गर्ने गरेको भ्रष्टाचार र घुसखोरी तथा व्यभिचारी र मध्यपानसेवी क्रियाकलापको नेतृत्व गरेको छ । उनीहरूको संयुक्त पहिचान प्रतिकूल पात्रको रूपमा लिइएको छ । उनीहरू उपन्यासमा मञ्चीय र बद्ध पात्र हुन् ।

केशवका छोराहरू: उपन्यासको नायक केशवप्रसादको छोराहरू सहायक भूमिकामा देखिएका पुरूष पात्रहरू हुन् । आधुनिक जमानाका उच्च महत्त्वाकाङ्क्षी र अर्धगुणडागर्दी गर्ने प्रतिकूल पात्रहरू हुन् । धार्मिक, सामाजिक, पारिवारिक अनुशासन तोड्न चाहने नयाँ पुस्ताको आधुनिक ठिटाहरू व्यक्तिगत स्वार्थका निम्ति आफ्नो बाबुको क्षमता विपरित मोटरसाइकल माग्ने र राम अड्डकलको पछि लागि भौतिक सुख सुविधामा मात्र ध्यान दिने मञ्चीय र बद्ध पात्रहरू छन् ।

केशवका छोरीहरू: उक्त उपन्यासको नायक केशवप्रसादकी छोरी गौण नारी पात्र हुन् । केशवका सात वटी छोरीहरू स-सानादेखि उमेर १६/१७ पुगेका छन् । उनीहरू राम अड्डकलसित घरमा नसोधी गोदावरीतिर घुम्न रातविरात पनि पछि नपर्ने गतिशील स्वभाव भएकी पात्र हुन् । यौवन, आकर्षण र सौन्दर्यताका कारण व्यक्तिगत चेतना भएका कामुक आँखाले डामिएका नेपथ्य पात्रहरू हुन् । आधुनिक यान्त्रिकताले उनीहरूको उपस्थिति अनिवार्य गराएको हुँदा बद्ध पात्र हुन् ।

हाकिम पत्नीहरू: उपन्यासका नायक केशवप्रसादजीका अफिसमा काम गर्ने हाकिम पत्नीहरू गौण स्त्री पात्र हुन् । परिवारमा नियन्त्रणको भूमिका, पार्टीमा सबैका साथमा पेय पदार्थ सेवनका साथ उपस्थित भएका यी हाकिम पत्नीहरू भौतिक, यौनिक, कामुक र विलासी पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । ठूलावडाका पत्नीले निर्वाह गर्ने आधुनिक भूमिकाको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उनीहरू उपन्यासमा प्रतिकूल भूमिकाका साथ देखा परेका, नितान्त व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्तिमा लागेका नेपथ्य तथा बद्ध पात्रहरू हुन् । यस उपन्यासमा प्रयोग भएका पात्रहरूले उपन्यासलाई जीवन्त, गतिशील र मर्मस्पर्शी बनाएको छ ।

शब्द चयनको आधारमा उपन्यासको अध्ययन

शब्द चयनले भाषिक अभिव्यक्तिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । भाषाको न्यूनतम सार्थक एकाइ शब्द हो । कृतिकारले कृतिलाई रोचक, प्रभावकारी र अर्थपूर्ण बनाउनका लागि भाषाका विभिन्न शब्दहरूमध्ये एउटै अर्थको लागि खास शब्द मात्र छनोट गर्दछ । त्यसकै आधारमा कृति उपयुक्त बन्दछ ।

यस अध्ययनमा पनि 'अप्रिय' उपन्यासमा उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमले गरेको शब्द चयन निम्न पक्षको उपयुक्त विश्लेषण गरिएको छ ।

तत्सम शब्द चयन: नेपाली भाषामा संस्कृत स्रोतबाट जस्ताको तस्तै रूप नबदलिकन प्रयोग हुन आएका शब्द नै तत्सम शब्द हुन् । यस उपन्यासमा पनि तत्सम शब्दको सार्थक प्रयोग गरेको पाइन्छ । उदा- 'मृत्यु नै मुक्ति हो' अर्को कुनै मुक्ति छैन भन्ने कुरा नि ? (पृ.९१) मलाई लाग्यो, त्यसमा ठूलै षडयन्त्र छ उसको । स्वप्न र सत्य मिसाएर जीवनलाई पूर्णत गोलमाल बनाइदियो । (पृ.९३)

तद्भव शब्द चयन: संस्कृत भाषाबाट केही रूप परिवर्तन वा विकृत भएर अर्थात रूप फेरिएर नेपाली भाषामा आई चलेका शब्द तद्भव हुन् । यस उपन्यासमा पनि तद्भव शब्दको सार्थक प्रयोग गरेको पाइन्छ । उदा- पेटको रित्तो प्रत्येक प्रकारको आग्नेय भाव आपूर्ति गर्न तत्पर रहन्छ । (पृ.२२) धनीहरू यस्तो बखत ठट्टा गरेर भन्थे बुढो भइएछ अब । (पृ.२३)

आगन्तुक शब्दचयन: एक भाषाबाट अर्को भाषामा आएको वा कुनै स्वदेशी वा विदेशी भाषाबाट आएर नेपाली भाषामा प्रयोग भएको शब्द अनगन्तुक हुन् । यस उपन्यासमा पनि आगन्तुक शब्दको सार्थक प्रयोग गरेको पाइन्छ । उदा- साइकल चढेर जीवनमा अधि बठिरहेको मानिस निम्न-मध्यम वर्गीय नागरिक नै हुन्छ । (पृ.१९) मानिस यसलाई पनि हिसाब अड्डा वा छोटकरीमा पानी अड्डा भन्छन् । (पृ.२०)

पदवर्ग चयन: वाक्यमा प्रयोग हुँदा जुन पदीय दायित्व निर्वाहको काम सम्पन्न गर्न आएका शब्दहरूको रूपलाई पदवर्ग भनिन्छ । जसको उपयुक्त चयनका आधारले कथनलाई उपयोगी र सार्थक बनाउन मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ । यसमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, निपात र विस्मयादिबोधक पर्दछन् । यस उपन्यासमा पनि पदवर्गको सार्थक प्रयोग गरेको पाइन्छ । जस्तै :मलाई लाग्यो मैले त्यस कालमा पाण्डवले लुकाएको छुटफुट शस्त्रास्त्र शमीवृक्षबाट भिकेको छु र भिरेको छु । पृ.३३ (नाम शब्द), त्यसले मलाई के फाइदा ? उसले भन्यो, 'म तपाईंलाई केही रकम दिन्छु' । पृ.५० (सर्वनाम शब्द), देशको एक आधिकारिक सर्वसाधारण बन्नका लागि आम जनता । पृ.७३ (विशेषण शब्द), म त्यहीँ गर्न थालें । मैले बयान बन्द गर्नाको कारण पनि यही हो । पृ.११६ (क्रियापद), म मज्जाले गीत गुनगुनाउँदै, दालचामल आदि किन्न जान्थें । पृ.९५ (क्रियायोगी शब्द), अन्याय नै के पो छ र ? लेखकले सोध्यो । पृ.५८ (निपात शब्द), उसका बारेमा जे म सोचिरहेको थिएँ, त्यही ऊ मेरो बारेमा सोचिरहेको रहेछ । पृ.९३ (संयोजक शब्द), दिनरात कुदाउदछ, दौडादौड छ । मारामार छ, स्याँस्याँ र धपेडी छ । पृ.३४(अनुकरणात्मकशब्द) आदि ।

विविध वाक्य, चिह्न, सूक्ति, उखान, टुक्काको चयन: जसको उपयोगले कथनलाई उपयोगी र सार्थक बनाउन मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ। यस उपन्यासमा पनि विविध वाक्य, चिह्न, सूक्ति, उखान, टुक्काको उपयुक्त चयनको सार्थक प्रयोग गरेको पाइन्छ। जस्तै : हामी दुई नम्बरको तृप्ति निश्चुक भयौं। महिनौं पछि। पृ.१०५ (सरल वाक्य) प्रत्येक तृप्ति पछि मेरी स्वास्नी भने एक वाक्य अवश्य बोल्छे, स्वार्थी। पृ.२२ (मिश्र वाक्य विनु मेरी स्वास्नी, मैले केही भनेको थिइनँ तापनि ऊ प्रसन्न थिई। पृ.९५ (संयुक्त वाक्य) 'कल्पनाको जीवनलाई त्यति सम्पन्न बनाएर के लाभ हुन्छ?' मैले भनें। पृ.६८ (चिह्न चयन) पात्रस्याधारे घृतम् किंवा घृतस्याधारे पात्रम्। पृ.७१ (वैदिक मन्त्र/संस्कृत सूक्ति चयन) 'द एनाटोमी अफ केशव्स हाउस' पृ.२४ (अंग्रेजी शब्दका वाक्य चयन) आदि। यसरी उपन्यासलाई रोचक, प्रभावकारी र अर्थपूर्ण बनाउनका लागि उपयुक्त चयनलाई प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

भाषिक विचलन र समानान्तरताका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण

विचलन: सामान्य भाषिक व्यवहारमा हुने भाषिक नियमको अतिक्रमण वा मानकेतर प्रयोगलाई विचलन भनिन्छ। साहित्यकारले भाषिक अभिव्यक्तिलाई आलङ्कारिक बनाउन सामान्य भाषिक नियमको अतिक्रमण गरेको हुन्छ। यही आलङ्कारिताका कारण लक्ष्यार्थ र ध्वन्यार्थद्वारा साहित्यिक कृतिमा भावमयता र श्रुतिमधुरता पैदा हुन्छ। विचलन अनियमितता हो। परम्परागत भाषिक मान्यतालाई तोडेर नयाँ शैलीगत संरचनाको निर्माण गर्दा विचलन देखा पर्दछ। यस उपन्यासमा व्याकरणिक कोशीय, ध्वनि प्रतिक्रियात्मक, भाषिक, अर्थतात्त्विक तथा प्रयुक्ति विचलनहरू देखापरेका छन्। यिनै विचलनका कारण साहित्यिक कृति कलात्मक र विशिष्ट बन्न पुगेको देखिन्छ।

कोशीय विचलन: नयाँ शब्दको निर्माण गर्ने कार्यलाई कोशीय विचलन भनिन्छ। पूर्व प्रयोगमा नआएका शब्दहरूलाई निर्माण गरी रचनामा प्रयोग गर्दा कोशीय विचलन पैदा हुन्छ। साहित्यकारले अभिव्यक्तिलाई सार्थक, सान्दर्भिक र स्वाभाविक बनाउन कोशीय विचलनयुक्त भाषाको प्रयोग गर्दछन्। उपन्यासका निम्न तथ्यले कोशीय विचलनको प्रयोग भएको देखिन्छ। जस्तै : चलेन भने पनि कल्ले चलाइ दिन्छ त ? (पृ.२३) खराब र असलको तनाउ त हामीलाई बढी थियो। (पृ.४२)

व्याकरणिक विचलन: भाषालाई व्यवस्थित गर्ने काम भाषाको व्याकरणिक नियमले गरेको हुन्छ। व्याकरणिक नियमका विपरीत देखापर्ने भाषिक अवस्थालाई व्याकरणिक विचलन भनिन्छ। साहित्य सिर्जनामा व्याकरणिक विचलनका कारण आलङ्कारिता अर्थगाम्भीर्यता र शैलीगत सौन्दर्य उत्पन्न हुन्छ। यस उपन्यासमा देखापरेको व्याकरणिक विचलन। जस्तै : भन्छु 'अगि आँखा नदेखेपछि यो भुक्तमान त खनै पच्यो, साले स्यालकुमार कामुक।' (पृ.२०) 'अफोर्ड गर्न नसक्ने हुन्छ, म जस्तो मान्छे।' (पृ.५९)

अर्थतात्त्विक विचलन: अर्थमा हुने विचलनलाई अर्थतात्त्विक विचलन भनिन्छ। वाक्यमा प्रयुक्त शब्दको अर्थ संयोग, प्रसङ्ग निकटता, विभिन्न परिस्थिति र परिवेशले गर्दा त्यो शब्दले दिने अर्थ फरक पर्न जान्छ। कलात्मक र रोचक साहित्यमा व्यञ्जना शब्द र लक्षणा शब्दले व्याकरणको नियम अनुसार भाषामा विचलन हुन्छ तर कलात्मक र रोचक बनाई सिर्जनामा शोभा दिन्छ। जस्तै : सुनिन्छ, यसरी लाखले शीतल हुनेहरू पनि कोहीकोही छन्। (पृ.२०), मेरो घर समाप्तको शिखरमा पुग्छ कीर्तिमान सहित। (पृ.९८)

प्रयुक्ति विचलन: एउटा प्रसङ्गमा प्रयोग हुने भाषालाई अर्कै प्रसङ्गमा प्रयोग गरिएमा प्रयुक्ति विचलन भनिन्छ। प्रयुक्ति विचलनले नै साहित्य सिर्जनालाई रोचक कलात्मक बनाउने गर्छ। यस उपन्यासमा पनि थुप्रै प्रयुक्ति विचलन भई रोचक प्रसङ्गको विकास भएको छ। जसलाई निम्न अनुसार उदाहरणद्वारा पुष्टि गरिन्छ:

कुनै शुभेच्छुकले माछो वा मासु बोकेको गन्धमात्र पनि पायो भने आफूमा चौपाया शक्ति उत्पन्न गरेर सुँघ्दै द्वारमा धाप हान्न आइपुग्छ। (पृ.२४), चन्द्रमा मुन्तिर म मात्र हिँडिरहेको थिईन। छुरा गोलीगद्दा सब यात्रा गरिरहेका हुन सक्थे। (पृ.४९)

भाषिक विचलन: मानक भाषाको सट्टामा कुनै भाषा वा भाषिकाको प्रयोग गरेमा भाषिक विचलन भएको मानिन्छ। साहित्यकारले आफ्नो अभिव्यक्तिलाई सार्थक, स्वभाविक र सभ्य देखाउनका लागि अन्य कुनै भाषा भाषिकाको पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ। यस उपन्यासमा सहरिया जीवनको यथार्थलाई बिउँत्याउन अंग्रेजी शब्दको प्रयोग धेरै मात्रामा गरेको पाइन्छ। जुन निम्नअनुसार उदाहरणले प्रष्ट पार्न सकिन्छ : यसमा भ्रमको धेरै गुन्जायस देखेको यस्तो बयान अर्थात स्पष्टीकरण दिनुपर्छ। (पृ.९९) त, मोटोमोटी रूपमा मेरो परिवारको एनाटोमी यही हो। पृ.२९

समानान्तरता: समान तत्त्वहरूको पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ। भाषाको प्रयोगमा नियमितता सिर्जना गरेर कृतिमा भाषिक आकर्षण वृद्धि गर्ने काम समानान्तरताले गर्दछ। भाषा प्रयोगमा देखिने यस प्रकारको पुनरावृत्ति बाह्य संरचना र आन्तरिक संरचना तहमा देखा पर्दछ। समानान्तरताको प्रयोगले भाषिक अभिव्यक्ति कलात्मक एवम् आकर्षक बन्दछ। छन्द, अलङ्कार र तुकबन्दीमा समानान्तरता देखापर्छ। भाषिक प्रयोगमा देखिने समानान्तरता आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारका छन्।

आन्तरिक समानान्तरता: भावार्थ वा वाच्यार्थ आवृत्ति अर्थात अर्थ पक्षको आवृत्ति भएमा त्यसलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ। यसले वाक्यमा निहित आन्तरिक सौन्दर्यको उद्घाटन गर्दछ। अलङ्कार, बिम्ब, प्रतीक, रस आदिका आधारमा आन्तरिक समानान्तरताको उद्घाटन हुन्छ। यसले वाक्यात्मक तहको अर्थगत पक्षलाई प्रकटीकरण गर्दछ। आन्तरिक समानान्तरताको प्रयोग गरेर प्रस्तुत

उपन्यासको भाषालाई कलात्मक, आकर्षक र आलङ्कारिक बनाएको तथ्यलाई निम्न उदाहरणद्वारा देखाउन सकिन्छ। निम्न-मध्यम वर्गका सुखदुःख, अभाव र दरिद्रता, आकाङ्क्षा र निराशा सबै म कहाँ उच्चतम् र भव्यतम् रूपमा प्राप्त हुन्छन्। (पृ.१९), मनमा अपमान अनुभव हुन्थ्यो, तीव्र अपमान। तर एउटा व्यापक बजार सबको आत्मामा किलो ठोकेर गाडिएको थियो। (पृ.१०४)

बाह्य समानान्तरता: एक वा एकभन्दा बढी ध्वनि, वर्ण, रूप, शब्द, पदावली, वाक्य वा वाक्यांश आदिको आवृत्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ। भाषिक अभिव्यक्तिलाई आकर्षक बनाउन साहित्यकारले शब्दालङ्कारका रूपमा बाह्य समानान्तरताको प्रयोग गर्दछ। यसले गर्दा अनुप्रासीय अभिव्यक्तिको सिर्जना हुन गई साहित्यको बाह्य स्वरूपको सौन्दर्य बृद्धि हुन्छ। बाह्य समानान्तरताको प्रयोग गरी भाषाको बाह्य सौन्दर्यको उद्घाटनमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। केही उदाहरणहरू निम्न रहेका छन् : देश विग्रेर स्वाइन फ्लु आएर हो कि, स्वाइन फ्लु आएर देश विग्रेको ? देश आफ्नो ठाउँमा विग्रेको छ, स्वाइन फ्लुले आफ्नो किसिमले विगारेको छ।' (पृ.६३), म पनि यो देशमा नजन्मेर अन्तै जन्मिन पाएको भए तिमिहरू पनि दुर्भाग्यमुक्त देशमा जन्मिँदा हो (पृ.११०)। यसरी 'अप्रिय' उपन्यास विचलन र समानान्तरताको प्रयोगले भाषा कलात्मक, आकर्षक, आलङ्कारिक एवम् सौन्दर्यमय बनेको पाइन्छ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमको एक्काईसौँ उपन्यास 'अप्रिय' वि.सं. २०६७ सालमा प्रकाशित अतियथार्थको पृष्ठभूमिमा लेखिएको उपन्यास हो। वृत्ताकारीय ढाँचामा उपन्यासको कथानक संरचित भएकोले वर्णात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ। उपन्यासका सामान्य बेतनभोगी पात्र केशवप्रसादको जीवनवृत्तलाई कथानकको मूल विषय बनाइएको छ। केशवप्रसाद निम्न-मध्यम वर्गीय कम बेतनधारी कर्मचारीले आधुनिक परिवेशमा भैल्नु परेको अभाव र त्यसबाट उत्पन्न समस्यामा अल्झिएको परिस्थिति उपन्यासमा केलाउन खोजिएको छ। आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्वको छटपटीबाट सिर्जिएको व्यक्तिगत स्वार्थ र वर्तमान आर्थिक सामाजिक यथार्थको चेत र अस्तित्वको खोज उपन्यासमा पाइन्छ। यस उपन्यास केशवप्रसादको असफलताले नै अप्रिय बनेको छ, भन्ने तथ्य प्रसारित गरिएको छ। कथानकका माध्यमबाट आफ्ना विचार, धारणा र अनुभूतिलाई कलात्मक रूपमा उद्देश्यमूलक प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासमा चरित्रलाई शैली वैज्ञानिक पद्धति अनुसार विश्लेषण गर्दा लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आबद्धता र आसन्नतालाई मुख्य आधार बनाइएको छ। केशवप्रसाद उपन्यासको नायक हो, जसको जीवनवृत्त र पारिवारिक चरित्रलाई केलाइएको छ। उपन्यासमा बद्ध, मञ्चीय, व्यक्तिगत, गतिशील, प्रतिकूल पात्रहरूको बाहुल्यता बढी देखिन्छ। स्त्री र पुरुषपात्र समान उपस्थित देखिन्छन्। उपन्यासमा पात्रहरू कमै छन्, तर पनि चरित्रको आधारमा कथा विकसित छ। उपन्यासलाई जीवन्त,

गतिशील र मर्मस्पर्शी बनाउन मद्दत पुऱ्याएको छ । यस उपन्यासमा चयन अन्तर्गत तत्सम शब्द, तद्भव शब्द, आगन्तुक शब्द, अनुकरणात्मक शब्द, नाम, सर्वनाम, विशेषण तथा क्रियापद, क्रिया विशेषण, वाक्य प्रयोग, निपात प्रयोग, लेख्य चिह्नको प्रयोगको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । उपयुक्त भाषिक छनोटले रचनालाई प्रभावकारी र सौन्दर्ययुक्त बनाएको छ । विचलनको उपयुक्त प्रयोगले भाषिक अभिव्यक्तिलाई आलङ्कारिक, लक्ष्यार्थ तथा ध्वन्यार्थद्वारा भावमयता र श्रुतिमधुरता बनाएको छ । समानान्तरताको प्रयोगले उपन्यासलाई भाषा र शैलीले जीवन्तता, सार्थकता र प्रभावकारिता बढाएको छ । यसर्थ मार्मिक कथावस्तु, गतिशील कथानक, जीवन्त चरित्र, सार्थक भाषिक छनोट र उपयुक्त शैलीले उपन्यासलाई जीवन्त, सार्थक र प्रभावकारी बनाएको छ । उपन्यासमा यथार्थको प्रयोगपरकता र प्रस्तुतिमा रोचकता पाइएको, अर्थगत विस्तार र गहनतालाई प्रस्तुत गरेको र नवीन शिल्पशैली प्रयोग उत्कृष्ट रहेको पाइन्छ ।

(यस लेखको विज्ञ-समीक्षा उप-प्रा. डा. दिनेश धिमिरे, त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा गरिएको हो ।)

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, माधवप्रसाद र गौतम रामप्रसाद (२०६६), *प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
- खनाल, पेशल (२०७७), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- गौतम, ध्रुवचन्द्र (२०६७), *अप्रिय उपन्यास*, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।
- दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६९), *नरेन्द्र दाइ उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन*, काठमाडौं : सुनकोशी प्रकाशन ।
- पोखरेल, राप्रउ (२०६७). *अप्रिय कति प्रिय*, काठमाडौं : वर्ष १८. अंक ४३. कान्तिपुर ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६७), 'विश्वस्तरका अतिप्रिय उपन्यासमा छ अप्रिय : अनेक अप्रियताले घेरिएको प्रिय जीवन छ यहाँ', अप्रिय (ले. ध्रुवचन्द्र गौतम), काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेशन ।
- भट्टराई, डा.श्यामप्रसाद (२०८९), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, काठमाडौं : जुपिटर पब्लिकेसन ।
- रेग्मी, अनुपमा (२०८०), *अप्रिय उपन्यास अन्तर्पाठीयता*, वाङ्मय, पूर्णाङ्क- १९ ।
- लम्साल, डा.रामचन्द्र र खनाल डा.राजेन्द्र (२०७९), *अनुसन्धान विधि*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५९). *शैली विज्ञान*. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।